

ՃԵՆԱՊՐԱՆ ԵՒ ՃԵՆԱՊՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԱՍԻՆ

Երուանդ Տեր-Մինասեանը¹ ծնուել է 1879 թուականի նոյեմբերի 19-ին Արթիկի շրջանի Ղաչաղ² գիւղում՝ տէր Գալուստ քահանայի ընտանիքում: Տարրական կրթութիւնն ստացել է տեղի ծխական երկդասեայ դպրոցում, որը բարձր առաջադիմութեամբ աւարտել է 1892 թ.³: Նոյն թուականին ընդունուում է Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան⁴: 1900 թ. գերազանցութեամբ աւարտում է Գէորգեան ճեմարանը եւ Մկրտիչ Ա. Վանեցի Կաթողիկոսի տնօրինութեամբ ձեռնադրուում սարկաւագ⁵, մեկնում արտասահման՝ ուսումը կատարելագործելու⁶: 1900-1904 թթ. ուսանում է Լայպցիգի եւ Բեռլինի համալսարաններում: 1904 թ. Բեռլինի համալսարանում, որպէս աւարտաճառ, ներկայացնում է «Հայ Եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորոց եկեղեցիների հետ մինչեւ Զ. դարի վերջը»⁷ ուսումնասիրութիւնը եւ ստանում փիլիսոփայութեան դոկտորի աստիճան⁸: Միեւնոյն աշխատութիւնը ներկայացնում է Գիսենի համալսարանի աստուածաբանութեան ֆակուլտետ եւ առանց պահանջուող քննութեան՝ արժանանում աստուածաբանութեան լիցենցիատի կոչմանը:

1904 թ. վերադառնում է հայրենիք: Նոյն թուականին Մկրտիչ Ա. Վանեցի Հայրապետի բարձր տնօրինութեամբ ձեռնադրուում է կուսակրօն քահանայ: 1904-1908 թթ. նա ուսուցչութիւն է անում Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում:

¹ Երուանդ Տեր-Մինասեանի կենսագրութիւնը տե՛ս **Գէորգ արղյ. Սարոյեան**, Երուանդ վրդ. Տեր-Մինասեանի եկեղեցագիտական գործունէութիւնը, Ս. Էջմիածին, 2012, էջ 43-52:

² Ղաչաղ գիւղը հետագայում՝ 1946 թ., վանքի անունով վերանուանուեց Հառիճ. տե՛ս **Թ. Յակոբեան եւ ուրիշներ**, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 3, Երեւան, 1991, էջ 578:

³ Տե՛ս Հայաստանի Ազգային արխիւ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 1624, թ. 3:

⁴ Տե՛ս **Ե. Տեր-Մինասեան**, Յուշեր իմ կեանքից, Երեւան, 2005, էջ 27-28:

⁵ Տե՛ս «Արարատ», 1900, էջ 462:

⁶ Տե՛ս **Ե. Տեր-Մինասեան**, Յուշեր..., էջ 38:

⁷ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ե. Տեր-Մինասեանի անձնական արխիւ, թղթ. 239. 7, էջ 108:

⁸ **Ե. Տեր-Մինասեան**, Յուշեր..., էջ 51-52:

1907-1910 թթ. Երուանդ վրդ. Տեր-Մինասեանը, Գեորգեան ճեմարանում ուսուցչութեանը զուգահեռ, կաթողիկոսական տնօրինութեամբ ստանձնում է նաեւ Մայր Աթոռի տպարանի կառավարչի պաշտօնը, միաժամանակ վարում «Արարատ»-ի խմբագրի օգնականի պարտականութիւնները⁹: 1908 թ. «Արարատ» ամսագրում Երուանդ վրդ. Տեր-Մինասեանը Հայ Եկեղեցու բարեկարգութեանը վերաբերող երկու յօդուած է հրատարակում՝ «Վերանորոգութեան կարիքը Հայոց Եկեղեցու համար» եւ «Հայոց Եկեղեցու վերանորոգութեան խնդիրը», որոնք նրա անձի ու հայեացքների շուրջ մեծ աղմուկ են յարուցում¹⁰: 1910 թուականի փետրուարի 9-ին Երուանդ Տեր-Մինասեանը, Մատթէոս Բ. Իգմիրլեան Կաթողիկոսին ներկայացրած իր դիմումի համաձայն, հրաժարում է Էջմիածնի միաբանութիւնից եւ դասում Հայ Եկեղեցու աշխարհիկ հաւատացեալների շարքը¹¹:

1910/1911-1917 թթ. Ե. Տեր-Մինասեանը տարբեր ուսումնական հաստատութիւններում զբաղուել է մանկավարժական գործունէութեամբ: 1918-1919 թթ. եղել է Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի անդամ եւ ուսումնական մասի վարիչ (մեկ տարի): 1919-1920 թթ. Երեւանում եւ Ալեքսանդրապոլում պաշտօնավարել է որպէս համալսարանների պրոֆէսոր, 1920-1921 թթ.՝ Վաղարշապատի Բ. աստիճանի դպրոցի ու մանկավարժական ուսումնարանի ուսուցիչ եւ վարիչ¹²:

1921 թ.՝ խորհրդային կարգերի հաստատումից յետոյ, Ե. Տեր-Մինասեանը դառնում է Էջմիածնի կուլտուր-պատմական ինստիտուտի առաջին քարտուղարը (2 տարի):

1930-1931 թթ. նշանակւում է Երեւանի մանկավարժական ուսումնարանի եւ Գիւղատնտեսական ինստիտուտի գերմաներէնի դասախօս: Մանկավարժական տեխնիկումում Ե. Տեր-Մինասեանը պաշտօնավարում է միայն մէկ, իսկ Գիւղատնտեսական ինստիտուտում՝ 17 ուսումնական տարի (1930/31-1946/47 թթ.), որից երկու տարի՝ իբրեւ գերմաներէնի դասախօս, իսկ 15 տարի՝ լեզուների նորաստեղծ ամբիոնի վարիչ եւ գերմաներէնի դասախօս¹³:

1943/44-1947/48 ուս. տարիներին Ե. Տեր-Մինասեանը պաշտօնավարում է Երեւանի պետական համալսարանում իբրեւ օտար լեզուների ամբիոնի վարիչ եւ գերմաներէնի պրոֆէսոր: 1948/49-1949/50 ուս. տարիներին նա ոչ մի հիմնարկում չի աշխատել՝ «Ոսկեդարի հայ գրականութիւնը» զեկուցման հետ կա-

⁹ Տե՛ս «Արարատ», 1907, էջ 791:

¹⁰ Տե՛ս ԼԵ՛, Իմ պատասխանը. «Հորիզոն», 1910, թ. 63, «Տեսակցութիւնից յետոյ». «Հորիզոն», 1910, թ. 281, «Նոր Լիւթերը եւ իր վկան». «Հորիզոն», 1910, թ. 292:

¹¹ Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Ը., Մատթէոս Բ. Իգմիրլեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1908-1910), էջ 655:

¹² Տե՛ս ՄՄ, Ե. Տեր-Մինասեանի անձնական արխիւ, թղթ. 239. 7, էջ 110:

¹³ Տե՛ս անդ:

պուած. նրան մեղադրում էին անցեալը իդեալականացնելու մէջ: 1950-1951 ուս. Տարւանից կարողանում է վերականգնել իր դասախօսական իրաւունքները եւ մինչեւ 1959-1960 ուս. տարուայ վերջը կէս դրոյքով պաշտօնավարել Վ. Բրիւսովի անուան օտար լեզուների ինստիտուտում ու ԵՊՀ-ում:

Երուանդ Տէր-Մինասեանը թողնում է մանկավարժական աշխատանքը եւ անցնում միայն գիտական գործունէութեան՝ դառնալով ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Հր. Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտի գիտաշխատող¹⁴:

Գիտական հասարակութիւնը միշտ էլ բարձր է գնահատել Երուանդ Տէր-Մինասեանի գիտական ու մանկավարժական գործունէութիւնը եւ նրան բազմիցս արժանացրել շնորհակալագրերի: Ծննդեան 90-ամեակի եւ գիտական ու մանկավարժական գործունէութեան 70-ամեակի կապակցութեամբ՝ ԽՍՀՄ կառավարութիւնը 1969 թ. Երուանդ Տէր-Մինասեանին շնորհել է «Աշխատանքային կարմիր դրօշի» բարձր շքանշանը¹⁵:

Երուանդ Տէր-Մինասեանի վաստակը հայ մշակոյթի պատմութեան գանձարանում խոշոր աւանդ է եւ կարեւոր ներդրում: Նա իր մահկանացուն կնքել է 1974 թ. յուլիսի 12-ին:

Ե. Տէր-Մինասեանի «Իմ յիշողութիւնները Կոմիտասի մասին» յուշագրութեան առիթով. Ի. դարի հայագիտութեան նշանաւոր ներկայացուցիչ պրոֆ. Երուանդ Տէր-Մինասեանի տանը պահուող արխիւն ուսումնասիրելիս մեր ձեռքն ընկան նրա անտիպ յուշերը Կոմիտաս Վարդապետի մասին: Առաջին հարցը, որ ծագեց, հետեւեալն էր՝ ինչո՞ւ սոյն վաւերագիրը Երուանդ Տէր-Մինասեանն իր մի շարք այլ անտիպ աշխատութիւնների հետ ժամանակին չէր յանձնել Մատենադարանի արխիւ, որտեղ այսօր պահւում է մեծ երախտաւորի հիմնական ժառանգութիւնը: Խնդրի ուսումնասիրութիւնը մեզ բերեց այն եզրահանգման, որ «Յիշերը» հեղինակի ուշադրութեան կենտրոնում են եղել մինչեւ կեանքի վերջին պահը. ամենայն հաւանականութեամբ, գիտնականը նպատակ է ունեցել դրանք հրատարակութեան յանձնել: Այս իմաստով բնաւ պատահականութեանը չպէտք է վերագրել նաեւ այն փաստը, որ գործը յայտնաբերուել է հեղինակի աշխատանքային պայուսակում. սա ինքնին խօսում է վերն ասումի օգտին: Մահուանից յետոյ գիտնականի արխիւը համախմբելիս, հաւանաբար, որեւէ մէկի մտքով չէր անցել ստուգել նաեւ պայուսակը 95-ամեայ ծերունու՝ մարդու, որ մինչեւ կեանքի վերջին պահը հաւատարիմ մնաց մտաւո-

¹⁴ Տե՛ս անդ, էջ 109:

¹⁵ Տե՛ս անդ, էջ 111:

րականի իր կոչմանը, սպրեց յանուն իր ժողովրդի ու նրա ստեղծագործ հանճարի վերհանման եւ գնահատման բարձր գիտակցութեամբ:

«Յուշերում» ներկայացուած հիմնական եղելութիւնները զարգացել են Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Կաթողիկոսի գահակալութեան շրջանում, մասնաւորապէս՝ 1905 թ. յունիս-օգոստոս ամիսներին: Յուշագրութիւնը պահպանուել է ընդամենը մէկ օրինակով. այն կազմուած է մեքենագիր 12 էջից, որտեղ բացակայում են հետագայ նշումների կամ հաւելումների ձեռագիր հետքերը: Սա վկայում է այն մասին, որ նիւթը վերջնական տեսքի է բերուած հեղինակի կողմից:

«Յուշերի» գոյութեան փաստը հայագիտութեան մէջ շրջանառութեան է դրուել վերջերս՝ «Երուանդ վրդ. Տէր-Մինասեանի եկեղեցագիտական գործունէութիւնը եւ գերմանական լիբերալ-բողոքական դպրոցի հետ ունեցած նրա առընչութիւնները» ուսումնասիրութեան միջոցով¹⁶:

Յուշագրութիւնը շարադրուած է խորհրդային ուղղագրութեամբ, սակայն հաշուի առնելով, որ հեղինակը մինչ այդ իր աշխատանքները գրել է դասական ուղղագրութեամբ, այն ընթերցողին է ներկայացուում դասական տարբերակով:

Յուշագրութեան պատմական ճակատագիրը. Կոմիտաս Վարդապետի ու Երուանդ Տէր-Մինասեանի՝ Հառիճում անցկացրած օրերի մասին առաջինը յիշատակել է ինքը՝ անմահ Կոմիտասը, «Անահիտ» պարբերականի թիւ 3-5, 6-9 համարներում՝ «Հայ գեղջուկ երաժշտութիւն»¹⁷ վերնագրով ընդարձակ ուսումնասիրութեան մէջ¹⁸:

Երկարատեւ լռութիւնից յետոյ այս յիշարժան դրուագի մասին Երուանդ Տէր-Մինասեանն է բարձրաձայնում: Նրա դրոշումը, ամենայն հաւանականութեամբ, պէտք է դիտարկել Կոմիտասի հանդէպ աստիճանաբար արթնացող հետաքրքրութեան լոյսի ներքո, երբ փորձ էր արւում ժողովրդի գիտակցութեան մէջ վերականգնել Կոմիտասի մասին յիշողութիւնը: Սա այն շրջանն էր, երբ առաջին քայլերն էին արւում կոմիտասագիտութեան մէջ, նոր ձայներ էին լսւում տարբեր կողմերից՝ թէ՛ հայրենիքում եւ թէ՛ Սփիւռքում: Ասումս արձագանք պէտք է համարել հայ մեծանուն գրող Պ. Մեակի հետեւեալ դիտարկումը. «Մի դար իսկ չի անցել Կոմիտասի ծննդից, բայց ժամանակն արդէն կերպաձեւում է այն վեմը, որը պիտի արձանագցնի նրան: Այս ուղղութեամբ առանձնապէս շատ գործ է արւում վերջին տասնամեակներին՝ ինչպէս Հայաստանում, այնպէս էլ գաղթաշխարհում»¹⁹: 1960 թ. Գ. Գասպարեանը Երեւանում հրատարակում է

¹⁶ Տնն Գեորգ արդյ. Մարոյեան, Երուանդ վրդ. Տէր-Մինասեանի եկեղեցագիտական գործունէութիւնը, էջ 59-60:

¹⁷ Ուսումնասիրութիւնը գրուել է 1906 թուականին՝ նուիրուել Ալեքսանդր Մանթաշեանին. տե՛ս «Անահիտ», 1907, թ. 3-5, էջ 70-73, թ. 6-9, էջ 127-130 (այս հրապարակման մէջ բացակայում են նօտաները): Ինքնագիրը պահւում է ԳԱԹ, ԿՖ, 676, 678. նաեւ տե՛ս Կոմիտաս Վարդապետ, Ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ, գիրք Ա., Երեւան, 2005, էջ 330-399:

¹⁸ Տնն Կոմիտաս Վարդապետ, Ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ, գիրք Ա., էջ 344-346:

¹⁹ Պ. Մեակ, Երկերի ժողովածու, հտ. 3, Երեւան, 1983, էջ 91:

Կոմիտասի մասին առաջին՝ համեմատաբար ամբողջական յուշագրական ժողովածուն՝ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին» վերնագրով: Այստեղ, սակայն, տեղ չի գտնում Կոմիտասի մասին ժամանակակից եկեղեցական որեւէ գործչի յիշողություն (վերջապես Կոմիտասն առաջին հերթին հոգեւորական էր, այդ միջավայրի ծնունդ, նրա մասին ամենաշատն այստեղ կարող էին պատմել): Յիշեալ ժողովածուից հոգեւորականներին դուրս թողնելու պատճառը միանշանակ եկեղեցու հանդէպ խորհրդային հասարակարգի վերաբերմունքով էր պայմանաւորուած՝ աթէիստական կրօնամերժ տրամադրութեամբ: Ժողովածուի կազմողն ու խմբագիրները գրաքննությունից եւ հետագայ բարդություններից խուսափելու համար իրենց աշխատանքում չէին ներգրաւել «անցանկալի անուններ»: Իսկ ինչ վերաբերում է Երուանդ Տէր-Մինասեանին, ապա նա՝ իբրեւ նախկին եկեղեցական, միանշանակ չէր ընդունում խորհրդային հասարակարգի կողմից²⁰: Այս եւ այլ հանգամանքներ եւս նկատի ունէր Պ. Մեւակը, երբ յիշեալ ժողովածուի լոյսընծայման առիթով գրում էր. «Կոմիտասասերներին յայտնի են անտիպ եւ տպագիր ոչ սակաւ նիւթեր էլ (ինչպէս Հայաստանում, այնպէս էլ գաղթաշխարհի պարբերական մամուլում), որ չեն մտել այս ժողովածուի մէջ: Բայց աւելի կարեւոր է այն, որ իր տեսակի մէջ այս հաւաքածուն անհամեմատ հարուստ է նախորդներից: Հարուստ է, բայց ոչ սպառնիչ: Դեռ շատ կան չիրապարակուած յիշողություններ Կոմիտասի մասին, որոնցից, յուսով եմ, լուսագոյնները Գ. Գասպարեանն հաւաքել է, պատրաստել մի այսպիսի հատոր եւս: Այդ հատորն էլ պէտք է հրատարակել, եւ ինչքան շուտ, այնքան լաւ»²¹: Պարոյր Մեւակի ականարկած հատորն այդպէս էլ լոյս չտեսաւ, ինչպէս նաեւ դժուար է ասել՝ ենթադրեալ հատորում արդեօք տեղ կը գտնէ՞ր Երուանդ Տէր-Մինասեանի յոդուածը, թե՞ ոչ: Այնուամենայնիւ, վերջինս փորձում է այլընտրանք գտնել մեծն Կոմիտասի մասին իր յուշերը սերունդներին յանձնելու, իր բաժին խումկը ծխելու, ինչպէս ինքն է բնորոշում՝ «անմահ երգիչ Կոմիտասի պայծառ» յիշատակին:

«Գարուն» ամսագրի 1969 թուականի 4-րդ համարում Հ. Մելքոնեանը «Հաւիճի մենաստան, 1905 թ. ամառ» վերնագրի ներքոյ ներկայացնում է Երուանդ Տէր-Մինասեանի յուշերի մի տարբերակ՝ հարցազոյցի տեսքով²²: Սա գիտնա-

²⁰ Ծիշտ է՝ կային նաեւ նրան գնահատողներ, սակայն փնտլողների բանակն աւելի մեծ էր ու զօրաւոր, իսկ հասարակարգը՝ տրամադրող եւ քաջալերող:

²¹ Անդ, էջ 87-88:

²² Հ. Մելքոնեանի ներկայացրած նիւթը (տե՛ս Հ. Մելքոնեան, Հաւիճի մենաստան, 1905 թ. ամառ. «Գարուն», 1969, թիւ 4, էջ 20-29) հետու էր ամբողջական լինելուց. համեմատութիւնը սոյն յուշագրութեան բնագրի հետ ցոյց է տալիս, որ կային թե՛ մամուլիւններ եւ թե՛ տարբերություններ: Վերջապէս պէտք է նկատի ունենալ նաեւ, որ Հ. Մելքոնեանի ներկայացրած տարբերակը շարադրանքի առումով չէր համապատասխանում հեղինակի ստեղծած բնօրինակին: Հետեւաբար, Երուանդ Տէր-Մինասեանի «Յուշեր Կոմիտասի մասին» աշխատութեան հրատարակութիւնը դեռեւս մնում էր արդիական կոմիտասագիտութեան համար:

կանին տրուած միակ հնարաւորութիւնն էր, որով կարող էր իր հոգու պարտքը կատարել հարազատ ընկերոջ եւ բարեկամի՝ Կոմիտասի յիշատակի հանդէպ:

Երուանդ Տէր-Մինասեանի թոռնուհու՝ ճարտարապետական գիտութիւնների թեկնածու Անուշ Տէր-Մինասեանի բանաւոր վկայութեամբ՝ պապը, այնուամենայնիւ, գոհ չի մնացել լրագրողի կատարած աշխատանքից:

Յուշագրութեան ստեղծման ժամանակը եւ աղբիւրները. Այս յուշերը, ենթադրաբար, գրուած պէտք է լինեն 1943 թուականից յետոյ, քանի որ այստեղ յիշատակուում է Գարեգին Յովսէփեանցը՝ որպէս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս²³: Ինչ վերաբերում է բովանդակութեանը, ապա Երուանդ Տէր-Մինասեանն իր յուշերն ընդհանուր առմամբ կառուցել է երեք հիմնական աղբիւրների վրայ՝ բանաւոր յիշողութիւններ, գրաւոր նշումներ, արտաքին աղբիւրներ:

ա. Ինչպէս ցանկացած յուշագրութիւն, այս աշխատութեան հիմքը նոյնպէս հեղինակի անձնական յիշողութիւններն են Կոմիտասի մասին, նրա անմիջական տպաւորութիւնները:

բ. Հեղինակի ցուցաբերած ճշգրտութիւնը թուականների, ամսուայ ու օրուայ ժամերի վերաբերեալ առիթ է տալիս ենթադրելու, որ շարադրանքի ընթացքում նա ձեռքի տակ որոշակի նշումներ է ունեցել: Ասումը հաստատուում է այն փաստի հիման վրայ, որ միեւնոյն նիւթի համառօտ տարբերակը հանդիպում է Պ. Մուրադեանի հրատարակած՝ հեղինակի «Յուշեր իմ կեանքից» ինքնակենսագրական ստեղծագործութեան մէջ: Ուստի ճշմարտութիւնից հեռու չէ այն ենթադրութիւնը, որ նաեւ յիշեալ ստեղծագործութեան մէջ հանդիպող յուշերն են հիմք ծառայել հեղինակի համար՝ ձեռնամուխ լինելու աւելի ընդարձակ տարբերակի ստեղծմանը²⁴:

գ. Արտաքին աղբիւրներից աներկբայօրէն կարելի է առանձնացնել Կոմիտասի արդէն յիշուած՝ «Հայ գեղջուկ երաժշտութիւն» վերնագրով ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը: Երուանդ Տէր-Մինասեանի յուշերում հանդիպող հետեւեալ տողը հաստատում է, որ նա ծանօթ է եղել այդ յոգուածին. «Ինքը՝ Կոմիտասն այդ մասին առանձին յոգուած է գրել, որ նախապէս տպուել է «Անահիտ» հանդէսում, ապա՝ արտատպուել զանազան ժողովածուներում»²⁵:

²³ Գարեգին Ա. Յովսէփեանը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս է եղել 1943-1952 թուականներին:

²⁴ Ստորեւ մեջբերում ենք Երուանդ Տէր-Մինասեանի եւ Կոմիտաս վարդապետի Հաթիճ կատարած այցելութեան համառօտ տարբերակը. «Այդքան տարիներ հայրենիքում չլինելուց յետոյ ես, բնականաբար, պէտք է գնայի մեր գիւղ՝ ծնողներիս եւ հարազատներիս մօտ հանգստանալու. եւ ես այդպէս էլ արի, բայց իմ Էջմիածնից մեկնելուց առաջ մալարիայով ծանր հիւանդացել էր մեր սիրելի ընկեր Կոմիտասը, եւ ընկերներս խնդրեցին ինձ նրան էլ հետս Ղփչաղ տանել, գուցէ Արագածի լեռնային մարդու օդը, առհասարակ օդափոխութիւնը բուժի նրան քայքայիչ հիւանդութիւնից: Ես, ի հարկէ, սիրով նրան ինձ հետ տարայ, եւ նա իսկապէս լիովին առողջացաւ եւ 6 շաբաթ Հաթիճի վանքում մնալով՝ բոլորովին կազդուրուած վերադարձաւ Էջմիածնի իր գործին: Հաթիճում միասին անցկացրած մեր կեանքը տեսեց յունիսի 28-ից մինչեւ օգոստոսի 8-10-ը (վեց շաբաթ)». տե՛ս **Երուանդ Տէր Մինասեան**, Յուշեր իմ կեանքից, էջ 54:

²⁵ Տե՛ս բնագիր, էջ 150:

Յուշագրության առանձնայատկությունը. Տպաւորութիւն կարող է ստեղծուել, որ հեղինակը Կոմիտասի դիմանկարը սահմանափակել է որոշակի իրադարձութեան նկարագրութեամբ, քանի որ յուշերում մասնաւոր պատմութիւն կամ դրուագ է ներկայացում. Կոմիտասի՝ մալարիայով հիւանդանալը եւ Հառիճում անցկացրած օրերը: Սակայն սա ընդամենն առաջին տպաւորութիւն կարող է լինել, քանի որ ուշադիր ընթերցումը ցոյց է տալիս, որ Երուանդ Տէր-Մինասեանը մասնաւոր մօտեցում է որդեգրել նիւթի շարադրանքի նկատմամբ, որը յուշագրութեան ժանրի դասական կաղապարներից է: Նա որոշակի դրուագի նկարագրութեան միջոցով ստեղծել է Կոմիտասի մի դիմապատկեր, որն ամփոփում է գլխաւոր հերոսի մասին հեղինակի բոլոր միւս յիշողութիւնների տպաւորութիւնները, որոնք մէկ առ մէկ չեն ներկայացուած, այլ խօսքով՝ մի իրադարձութեան նկարագրութեան միջոցով ներկայացուել է Կոմիտասի ամբողջական, խտացուած պատկերը. այստեղ մեր աչքի առջեւ է յառնում Կոմիտասը՝ երաժիշտն ու մտաւորականը, հոգեւորականն ու ընկերը, տխրող եւ ուրախացող մարդը: Հեղինակի այս մօտեցումը լաւագոյնս բացատրւում է Պ. Մեակի այն պնդմամբ, թէ «Կոմիտասը մի «հերթական» դէմք չէր հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ»²⁶, քանզի «կան մեծութիւններ էլ, որոնց դիմանկարի կերտումը վեր է ամեն մի թեկուզեւ հանճարեղ նկարչի հնարաւորութիւններից. մի պատկեր կամ քանդակ չի պարփակում նրանց որքանութիւնը: Դրանց փոքրիշատէ լրիւ պատկերելու համար հարկաւոր է պատկերների ու քանդակների մի ամբողջ շարք»²⁷:

Մի կարեւոր հանգամանք եւս պէտք է նշել սոյն յուշերի առընչութեամբ: Երբեմն յուշագրութիւններում գերիշխում է կանխակալ մօտեցումը դէպքերի ու անձերի վերաբերեալ, քանի որ յուշագիրը, ի տարբերութիւն ուսումնասիրողի, աւելի ազատ է իր մեկնաբանութիւնների հարցում: Գեղարուեստական վաւերագրութեան հեղինակը վերջնարդիւնքում ենթակայական (սուբյեկտիւ) դիրքորոշում կարող է ունենալ: Վերջիվերջո գեղարուեստական վաւերագրութիւնը կեանքի լուսանկարչական ճշգրտութեամբ չի ներկայացվում: Ինչպէս նշում է Ալ. Շիրվանզադեն, չկան եւ չեն կարող լինել լուսանկարչական ճշգրտութիւն ունեցող պատկերներ ներկայացնող ստեղծագործութիւններ²⁸:

Ներկայ յուշագրութեան մէջ թերեւս համակողմանի ուսումնասիրութեան կարիք ունի միայն որոշ հեղինակների, այդ թւում նաեւ Երուանդ Տէր-Մինասեանի շեշտած այն տեսակէտը, թէ Կոմիտասը Մայր Աթոռից հեռացել է Գեորգ Ե. Սուրենեանց Կաթողիկոսի սառը վերաբերմունքի պատճառով²⁹:

²⁶ Պ. Մեակ, նշվ. աշխ., էջ 88:

²⁷ Անդ, էջ 86:

²⁸ Տեն «Բաֆֆին ժամանակակիցների հուշերում», Երեւան, 1986, էջ 228:

²⁹ Իրականում Կոմիտասի՝ 1913 թուականին Մայր Աթոռից հեռանալու պատճառները դեռեւս բաւարար ուսումնասիրուած չեն:

Մեր առաջադրանքի մաս չի կազմում այստեղ մանրամասն քննության ենթարկել այս հարցը, սակայն նկատի ունենալով վերջին շրջանում շեշտադրուող այդ տեսակետը, երբեմն, ի հարկէ, միտումնաբար, պարզապէս մի համառօտ դիտարկմամբ կուգենայինք այս ներածականի շրջանակում անդրադառնալ դրան՝ հետագայում աւելի մանրամասն խօսելու նպատակով: Պէտք է նկատել, որ այդ շրջանում ընդհանուր գաղափարական անհամաձայնություն կար Գերմանիայում եւ Երուսական այլ համալսարաններում ուսանած ճեմարանական վարդապետների (Կարապետ Տէր-Մկրտչեան, Գարեգին Յովսէփեանց, Յուսիկ Զոհրաբեան, Կոմիտաս, Երուսնդ Տէր-Մինասեան) եւ Գէորգ Ե. Սուրենեանցի կողմնակիցների (Մեսրոպ Մագիստրոս, Մատթէոս վրդ. Մատթէոսեան) միջեւ, որը որոշակի սառնություն ու քննադատական վերաբերմունք էր ծնում մէկը միւսի հանդէպ: Սակայն միեւնոյն ժամանակ չպէտք է մասնաւորեցնել այս փաստն ի դէմս Կոմիտաս Վարդապետի, ասել, թէ նրա հանդէպ յատուկ հալածանք է եղել. դա առնուազն մեղանշում կլինի պատմության դէմ: Պէտք է նկատի առնել այն, որ եթէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրենեանցը որեւէ կերպ ձգտէր խոչընդոտ յարուցել Կոմիտաս Վարդապետի ստեղծագործական աշխատանքի դէմ, ապա իր հայրապետական իրաւասութեան ներքոյ, որպէս Մայր Աթոռի միաբան, որեւէ պաշտօնի կնշանակէր նրան: Սակայն Կաթողիկոսը լիարժէք ազատութիւն էր տուել Կոմիտաս Վարդապետին՝ վարուելու իր ուզածի համեմատ. այս լոյսի ներքոյ աւելորդ շահարկություններ պէտք է համարել բոլոր այն քննադատությունները, թէ Կոմիտասին չեն գնահատել Էջմիածնում. «Արարատ» ամսագիրը լի է նրա յօդուածներով եւ գործունէութեան վերաբերեալ գովարժան գնահատականներով: Աւելին՝ Մայր Աթոռի միաբանությունը միշտ կապ է պահպանել Կոմիտաս վարդապետի յետ: Ասումս լաւագոյն արտայայտությունն է 1920 թ. «Էջմիածին» շաբաթաթերթում «Լուրեր» խորագրի տակ յանդիպող հետեւեալ տեղեկությունը. «Կ. Պօլսից ստացուած նամակով հաղորդում են, որ Մայր Աթոռի միաբան անուանի երաժշտագետ Կոմիտաս վարդապետ հիւանդությունից ապաքինուել է»³⁰: Թերթը հրատարակում էր Ամենայն Հայոց Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի հրամանով, խմբագիրն էր նրա մերձաւոր Գիւտ աբեղայ Ղազարեանը: Եթէ Կոմիտասի հանդէպ Կաթողիկոսի կողմից լինէր բացասական տրամադրություն, ապա նրան մոռացութեան կը մատնէին: Հակառակ տեսակետները միակողմանի են եւ ոչ խորքային ուսումնասիրությունների վրայ հիմնուած գնահատականներ:

Յուշագրութեան արդիականությունը. Մոյն վաւերագրի հրատարակութեան արդիականութեան անդրադառնալով՝ պէտք է նկատել, որ վերջինն արժեքաւոր է մի շարք առումներով.

30 «Էջմիածին» շաբաթաթերթ, թ. 4, 1920:

ա. Այն տեղեկություններ է հաղորդում Կոմիտասի մասին այնպիսի մեկի միջոցով, որը ամենօրեայ յարաբերություններ է ունեցել նրա հետ, եղել է թե՛ նրա սանը եւ թե՛ ընկերն ու գործընկերը Ճեմարանում: Ակնյայտ է, որ սա պարզապես առաջին հանդիպման տպավորություններ չեն, որ հեղինակը ոգեւորում յանձնել է թղթին, այլ երկարատեւ յարաբերության արդյունքում ձեւաւորում համոզում,

բ. Նիւթի բովանդակությունը չափազանց կարելու է ոչ միայն կոմիտասագիտության համար, այլեւ՝ Գեորգեան հոգեւոր ճեմարանի, Մայր Աթոռի միաբանության ներքին կեանքի ու դրուածքի, եւ ընդհանրապէս Հայ Եկեղեցու նորագոյն շրջանի պատմության ուսումնասիրության առումով,

գ. Նկատի ունենալով, որ այսօր Ամենայն Հայոց Հայրապետի բարձր տնօրինութեամբ մասնաւոր յանձնաժողով է ձեւաւորելու Կոմիտասի սրբադասման հարցը ուսումնասիրելու վերաբերեալ, կարծում ենք, որ սոյն վաւերագիրը նոյնպէս օգտակար կլինի յանձնախմբի անդամների ուսումնասիրութեանը՝ Կոմիտաս Վարդապետի ամբողջական կերպարը ներկայացնելու համար:

Տ. ԳԷՈՐԳ ԵՊՍ. ՍԱՐԴՅԵԱՆ

Վերատեսուչ Մայր Աթոռի հոգեւոր-կրթական, բարձրագոյն հաստատությունների, ԳՀՃ տեսուչ

Տ. ԱՐԱՐԱՏ-ՔՀՆՅ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի տնօրէն

ԻՄ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

Ամբիտասին ես ճանաչում եմ 1892 թուականից, երբ նա դեռ նոր Առաքարտել էր Գէորգեան ճեմարանը եւ սարկաւադ ձեռնադրուել Սողոմոն անունով, իսկ ես նոր ընդունուել էի այդ նոյն ճեմարանի երրորդ դասարանը (այն ժամանակ ճեմարանն ունէր երեք դասարան՝ երրորդից մինչեւ վեցերորդ եւ երեք լսարան):

Երբ ես ճեմարան ընդունուեցի 1892/93 ուս. տարուայ սկզբին, այդ ժամանակ ճեմարանի տեսուչ էր առաջադիմական անձնաւորութեան Համբաւ վայելող Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանը: Նրա օրով եւ կարծեմ նրա հրաւէրով, իբրեւ երաժշտութեան ուսուցիչ, ճեմարան էր հրաւիրուել յայտնի երաժշտադէտ Կարայ Մուրզան, որը եւ այդ ամբողջ ուսումնական տարին եղաւ մեր երգի ու երաժշտութեան ուսուցիչը ճեմարանում եւ եկեղեցական երգչախմբի ղեկավարը վանքում: Երեմիա եպիսկոպոսի տեղապահութեան օրերն էին, որը մտերիմ բարեկամ էր Սեդրակեանին:

Բայց 1893 թուականի ամռանը նորահաստատ Կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմեանը («Հայրիկը») արդէն ժամանել էր էջմիածին եւ ստանձնել իր պաշտօնը: Վանքում արդէն առաջ էլ դժգոհութիւն կար Կարայ Մուրզայի դէմ, եւ նա էջմիածնի համար անընդունելի էր համարւում՝ իբրեւ խիստ աշխարհիկ երեւոյթներ դրսեւորող անձնաւորութիւն, եւ ահա էջմիածնի միաբանութեան պահպանողական համարուող մասին յաջողւում է համոզել նորընտիր կաթողիկոսին՝ հեռացնել Կարայ Մուրզային եւ նրա փոխարէն ճեմարանում երգի ու երաժշտութեան ուսուցիչ նշանակել Սողոմոն սարկաւադին՝ ապագայ Կոմիտաս վարդապետին: Ճեմարանի աշակերտների մէջ համակրութիւնը սկզբում Կարայ Մուրզայի կողմն էր, մանաւանդ որ կաթողիկոսի հրամանի համաձայն՝ Կարայ Մուրզային արձակող եւ Սողոմոն սարկաւադին նրա տեղը նշանակող, աշակերտութեան կողմից յարգուած տեսուչ Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանն ինքն էլ այդ առթիւ անմիջապէս, իբրեւ ցոյց, հրաժարուել էր ճեմարանի տեսչի պաշտօնից: Աշակերտների մէջ բերնէ բերան էին անցնում տեսչի այդ հրաժարականի լակոնական բառերը. «Ըստ հրամանի Ձերդ Վեհափառութեան՝ արձակեցի զԿարայ

Մուրզայն, կարգեցի ի տեղի նորա զՍողոմոն սարկալագ, վասն որոյ ընկալարուք եւ զիմ զհրաժարական»*:

Մի խօսքով՝ 1893/94 ուս. տարուայ սկզբից Սողոմոն սարկալագը դարձաւ մեր երգի ու երաժշտութեան ուսուցիչը եւ կարճ ժամանակուայ ընթացքում կարողացաւ աշակերտների վստահութիւնն ու համակրութիւնը ձեռք բերել իր մարդամօտ եւ ուրախ ու զուարթ բնավորութեան պատճառով: Յատկապէս նրա երգչախմբի հետ անցկացրած պարապմունքները մեզ՝ աշակերտներին համար շատ ուսանելի եւ հաճելի էին, որի համար եւ բոլորս, կարող եմ ասել անխտիր, յարգում եւ սիրում էինք նրան:

Այդ շրջանում Սողոմոն սարկալագը կամ հետագայի Կոմիտաս վարդապետը միայն մի երկու տարի ինձ ուսուցիչ եղաւ: Հետեւեալ ուսումնական տարին ես հիւանդացայ ծանր մալարիայով եւ ստիպուած եղայ մի տարով արձակուրդ վերցնել եւ գնալ իմ հայրենի գիւղը՝ Ղփչաղ (այժմ Հառիճ)՝ հիւանդութիւնից ազատուելու համար: Այնուհետեւ Կոմիտաս վարդապետը մեկնեց արտասահման՝ Բեռլին, երաժշտութեան ուսմունքի մէջ կատարելագործուելու համար: Երբ նա վերադարձաւ արտասահմանից, ես արդէն վերջին լսարաններում էի, որտեղ երգի ու երաժշտութեան դասեր չկային, բայց այնուամենայնիւ, այդ շրջանում էլ շարունակուեցին մեր բարեկամական եւ մտերմական յարաբերութիւնները՝ մինչեւ իմ ճեմարանն աւարտելը՝ 1900 թուականի մայիսին:

Ինչպէս այսօր յիշում եմ, թէ ինչպէս բոլորս անհամբերութեամբ սպասում էինք կիրակի օրերին, երբ պատարագի վերջին Կոմիտասը հանդէս էր գալիս եկեղեցում որեւէ մի միջնադարեան գեղեցիկ տաղով, որ նա իր սքանչելի ձայնով եւ հմուտ երգով այնպէս էր կենդանացնում, որ հմայում էր բոլոր ունկնդիրներին: Յատկապէս յիշատակութեան արժանի է այս կապակցութեամբ նրա աննման «Յաւիկ մի պայծառ տեսիլ» տաղը:

1900 թուականի հոկտեմբերին ես, ճեմարանի մանկավարժական խորհրդի որոշման համաձայն, մեկնեցի արտասահման (Գերմանիա)՝ ուսումնական նպատակները իրագործելուց յետոյ վերադարձայ հայրենիք՝ 1904 թուականի հոկտեմբերին, եւ սկսեցի իմ պաշտօնավարութիւնը՝ իբրեւ Գեորգեան

* Պատմաբան Լեօն իր «Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի 1838-1913», Թիֆլիս, 1914 թ. աշխատութեան մէջ այլ հանգամանքով է պայմանաւորում, թէ ինչու է Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Կաթողիկոսը Կարա-Մուրզային արձակել ճեմարանի եկեղեցական երաժշտութիւն առարկայի ուսուցչի պաշտօնից: Ստորեւ մէջբերում է համապատասխան հատուածը. «Անխնայ երաժշտագետ Քրիստափոր Կարա-Մուրզան, ինչպէս յայտնի է, Խրիմեան Կաթողիկոսի հրամանով հեռացուեց Էջմիածնի ճեմարանից, ուր նա երգեցողութեան ուսուցիչ էր: Հայ ընկալիչան այդ ժամանակ ամբողջ թափով յարձակուեց այդ ազնիւ գործիչի վրայ՝ շահագործելով այն հանգամանքը, թէ նա կաթօլիկ է: Յայտնի է հայ ընկալիչայի ձեւակերպումը. «Աստուած մի է, եկեղեցական երգեցողութիւնն էլ միաձայն պիտի լինի» (էջ 511):

ճեմարանի ուսուցիչ: Այնտեղ շարունակում էր իր ուսուցչական պաշտօնը նաեւ Կոմիտաս վարդապետը, որի հետ վերսկսուեց եւ աւելի ու աւելի ջերմացաւ մեր բարեկամութիւնն ու մտերմութիւնը:

Այդ բարեկամութեան եւ մտերմութեան աւելանալուն սաստիկ նպաստեց մի այլ հանդամանք եւս:

Չորս տարի հայրենիքում չլինելուց եւ ծնողներիս ու հարազատներիս տեսնելուց զրկուած լինելուց յետոյ ես որոշել էի, բնականաբար 1904/05 ուս. տարին աւարտելուց յետոյ, ամառն անցկացնել իմ հայրենի դիւղում եւ 1905 թ. յունիսի կէսերից յետոյ պատրաստուում էի մեկնել այնտեղ: Այդ օրերին մի երեկոյ յանկարծ ինձ մօտ եկան իմ ընկերներից եւ պաշտօնակիցներից Յոսիկ վրդ. Զոհրաբեանը եւ Գարեգին վրդ. Յովսէփեանը եւ տեսնելով իմ մեկնելու պատրաստութիւնները՝ հարցրին, թէ միթէ ինձ յայտնի չէ Կոմիտասի ծանր վիճակը եւ մալարիայով սաստիկ տառապելը: Ես զարմացած նայեցի նրանց եւ ասացի. «Գիտեմ, բայց ես անձամբ ի՞նչ կարող եմ անել»: Նրանք ինձ պատասխանեցին, թէ դու պատրաստուում ես Հառիճ ամառանոց դնալ. վերցրու հետդ տար Կոմիտասին. Հառիճում ոչ ճահիճներ կան եւ ոչ մոծակ. Կոմիտասն այնտեղ, անշուշտ, կը բուժուի մալարիայից, թէ չէ նրա կեանքին վտանդ է սպառնում, եթէ նա ամառը էջմիածնում մնայ: Երկար մտածելու հարկ չկար. հանդամանքներն ստիպողական էին, եւ ես իսկոյն համաձայնեցի արուած առաջարկին, թէ եւ զգում էի այդ առաջարկն իրականացնելու հետ կապուած դժուարութիւնները: Հետեւեալ օրն եւեթ, շուրջ յունիսի 22-ին կամ 23-ին ես հիւանդ Կոմիտասին երթուղի նստեցրի եւ տարայ Ալեքսանդրապոլ (այժմեան Լենինական)՝ այնտեղից Հառիճ փոխադրելու համար, որ դտնւում է Ալեքսանդրապոլից 30 կիլոմետր հեռաւորութեան վրայ՝ Արադածի հիւսիս-արեւմտեան լեռնալանջին: Առաջին դիշերն անցկացրինք տեղի յաջորդ (առաջնորդական փոխանորդ) Կիւրեղ վրդ. Նաւուսեանի մօտ՝ Ալեքսանդրապոլի ընդարձակ յաջորդարանում՝ վայելելով յիշեալ յաջորդի ամենասիրալիր հիւրասիրութիւնը: Հետեւեալ առաւօտը պէտք է կառքով մեկնէինք Հառիճ:

Պատուիրած կառքը (երկձի ֆայտօնը) եկաւ առաւօտեան ժամի 10-ին եւ հետը երկու հրացանաւոր ձիաւոր կազակ՝ մեզ ուղեկցելու համար: Այդ անակնկալը մեզ համար պատրաստել էր Կիւրեղ վրդ. Նաւուսեանը, որը տեղական դաւառապետից խնդրել էր այդ կազակներին՝ մեր ապահով ճամփորդութիւնը երաշխաւորելու համար, թէ եւ մեզ ոչ մի վտանդ չէր սպառնում, քանի որ Շիրակի դաշտի այդ մասում ոչ մի թուրքական դիւղ չկար, իսկ այդ տարին հայ-թուրքական ընդհարումների տարին էր: Մենք այդպէս ճանապարհ ընկանք, մի կազակը կառքի առջեւից, միւսը՝ հետեւից, եւ յաջորդութեամբ հասանք Իլիսիաբի կոչուած դիւղը (այժմեան անունը չգիտեմ), Ալեքսանդրապոլից 10 վերստ հեռաւորութեան վրայ: Այդ դիւղը դտնւում

է մի բաւական մեծ բլրի տակին: Այդ բլրի տակ մեր կառքի ձիերը կանգ առան եւ հրաժարուեցին մեզ հանել բլրի գագաթը: Դրութիւնն անելանելի էր. Կոմիտասն իրեն վատ էր գգում, իսկ մենք առաջ շարժուել չէինք կարողանում: Այդ ժամանակ մեզ օգնութեան հասան կազակները, որոնք իջան իրենց ձիերից, ձիերը լծեցին կառքին եւ մի քանի րոպէում մեզ թուցրին յիշեալ բլրի գագաթը: Այդտեղից մեր դժուար ճանապարհը շարունակելով քարքարոտ, անճանապարհ վայրերով՝ մեծ դժուարութեամբ հասանք, վերջապէս, հռչակաւոր Հառիճ վանքը: Օրն արդէն երեկոյեանում էր, եւ Կոմիտասի հիւանդութիւնը քանի գնում սաստկանում էր: Շտապ անկողին պատրաստեցինք եւ Կոմիտասին պառկեցրինք՝ վրան գցելով մեր ունեցած վերմակները, որովհետեւ սկսուել էր մալարիայի սաստիկ դողը, եւ ոչ մի վերմակ չէր տաքացնում հիւանդին: Ես մոլորուել-մնացել էի եւ չգիտէի՝ ինչ անեմ: Այսպէս շարունակուեց մի երկու ժամ, որից յետոյ դողն անցաւ, եւ սկսեց սաստիկ տաքութիւնը, որի պատճառով հիւանդը հետ էր գցում բոլոր տեսակի վերմակներն ու ծածկոցները: Մի երկու ժամ էլ այս տաքութիւնը շարունակուեց, որից յետոյ Կոմիտասը հանգստացաւ եւ քնեց՝ հնարաւորութիւն տալով մեզ էլ մի փոքր հանգստանալու: Առաւօտեան սպասում էինք, թէ ինչ է լինելու: Սպասում էինք երկիւղով, անհամբեր:

Բայց հետեւեալ առաւօտ Կոմիտասը վեր կացաւ անկողնից բոլորովին առողջ, առանց հիւանդութեան որեւէ նշանի, թէեւ սաստիկ թոյլ ու նիհարած, չօր դարձած: Այդ օրուանից սկսած՝ Կոմիտասը լիովին ազատուեց իրեն տանջող մալարիայից, եւ այդ հիւանդութիւնը նրա մօտ այլեւս հանգէս չեկաւ ոչ միայն 6-7 շաբաթների ընթացքում, որ մենք միասին անցկացրինք Հառիճում, այլեւ՝ հետագայում էջմիածնում միասին ապրած տարիների ընթացքում:

Քանի որ ես յանձն էի առել Կոմիտասին ազատել մալարիայ հիւանդութիւնից եւ նրա քայքայուած առողջութիւնը վերականգնել, այժմ ինձ համար գլխաւոր նպատակ էր դառնում նրա եւ առհասարակ մեր սննդի կազմակերպումը մեր այն ժամանակուայ գիւղական պայմաններում: Այդ պայմաններն այնպէս էին, որ մեր գիւղերում բացի կաթից, մածնից եւ ձուից ուրիշ սննդամթերք չէր ճարուում, իսկ Հառիճի լեռնային ջինջ օդի եւ անուշահամ սառը ջրի ուժեղ ներգործութեան հետեւանքով այդ թեթեւ սննդամթերքները չէին կարող բաւարարել թէ՛ հիւանդութիւնից նոր վեր կացած եւ թէ՛ առողջ մարդու բացուած ախորժակը, ուստի եւ անհրաժեշտ էր առաջին հերթին հոգալ մսի կարիքը: Բարեբախտաբար, հեշտ եղաւ այդ կարիքը բաւարարել: Փեսայիս՝ մեծ քրոջս ամուսին Գեղամ Բայբուրդեանին, ուղարկեցի Ղփչաղի եայլաները, որտեղից նա բերեց 10 թէ 12 գառ, որ լիովին բաւարար էր մեր բոլոր կարիքները հոգալու համար այն 6-7 շաբաթների ընթացքում, որ մենք անցկացրինք Հառիճում: Մեր անասունների շատու-

Թեան պատճառով մենք ստիպուած եղանք նոյնիսկ մի հօտաղ վարձել, որ արածեցնում էր մեր «Հոտը» մերձակայ ձորերում եւ հովիտներում: Օգոստոսի առաջին տասնօրեակին մեր գառներն արգէն սպառուած էին եւ մնացել էր միայն մէկը, որը մեծացել, փարթամացել եւ խոյ էր գարձել, այնպէս որ Ղփչաղի գիւղացիներից մէկը եկաւ մեզ մօտ եւ խնդրեց, որ այդ խոյը փոխարինենք մի լաւ գառով, իսկ խոյը տանք իրեն, որ պահի իբրեւ սերունդ առաջացնող կենդանի: Մենք, ի հարկէ, սիրով կատարեցինք նրա խնդիրը:

Մեր կեանքը Հառիճում անցնում էր անգորր, հաճելի պայմաններում: Յաճախ մենք հանգիստաւոր ճաշեր ու ընթրիքներ էինք սարքում, ճառում, երգում եւ ուրախանում: Քանի գնում, այնքան աւելի աշխուժանում էր Կոմիտասը եւ արգէն ինքնաբերաբար երգում իր եւ մեր սիրած երգերը: Երբեմն Կոմիտասը երեկոները բարձրանում էր մեր բնակարանի մօտի շէնքի կտուրը եւ այնտեղից իր քաղցր ձայնը հնչեցնում. այդ ժամանակ շրջակայ տների բնակիչները՝ կին թէ տղամարդ, ջահել աղջիկ թէ տղայ, բարձրանում էին իրենց տների կտուրները եւ այնտեղից սիրով ունկնդրում սիրելի երգչին:

Կոմիտասը գիտէր նաեւ արեւմտահայերի եղանակով խմորեղէն պատրաստել եւ թխել այն ճաշերից յետոյ հանգած, բայց գեռ տաք թօնիրի մէջ: Նա մի քանի անգամ այգալիսի խմորեղէն պատրաստեց, եւ մենք մեծ հաճոյքով վայելեցինք այն հետճաշայ կամ երեկոյեան թէյի հետ. ափսոս, որ բոլորովին մոռացել եմ այդ խմորեղէնի անուշը:

Քանի կազդուրւում էր Կոմիտասը, այնքան աւելի զուարճասէր ու կատակախօս էր գառնում նա: Վերջին օրերից մէկում էլ որոշեցինք մի խաղ խաղալ Հառիճի վանքի վանահայր Արիստակէս վրդ. Զուլոյեանի գլխին: Սա, ի միջի այլոց, խնամքով պահում էր մի քանի սագ, որոնք իրենց տեսքով ու չափաւոր գիրութեամբ շարժում էին մեր ախորժակը: Մեր գառներն էլ արգէն վերջացել էին: Եւ ահա մի օր՝ ճաշից յետոյ, մեր բնակարանի կողքի շէնքի կտուրի վրայ բոլորս հաւաքուած զրուցում էինք. յանկարծ մեր մէջ հարց ծագեց, թէ ինչ անենք այս երեկոյ: Բոլորս էլ հասկանում էինք, որ խօսքը մի համեստ ընթրիք սարքելու մասին է: Յանկարծ հայրս բացականչեց. «Հացն ու պանիրը ինձ վրայ»: Փոքր եղբայրս՝ Աշոտը, թէ՛ «Իւղն ու կարագն էլ ինձ վրայ»: Ես էլ խսկոյն վրայ բերի, թէ՛ «Կոնեակն ու գինին էլ ինձ վրայ»: Երբ գրանից յետոյ Կոմիտասն էլ աւելացրեց, թէ՛ «Երգն էլ ինձ վրայ», բոլորս նայեցինք վանահօրը, թէ նա ինչ պիտի ասի վերջապէս: Նա էլ, ճարը կտրած, ասաց. «Սագն էլ ինձ վրայ, գիտեմ, որ ձեր բոլորի աչքը իմ սագերի վրայ է»: Եւ այսպէս կազմակերպեցինք մի փառաւոր ընթրիք, որի ժամանակ Կոմիտասն իրեն գերազանցեց հրաշալի երգեցողութեամբ: Այստեղ հարկ եմ համարում յիշատակել, որ Կոմիտասը չափազանց զգայուն մարդ էր, եւ այդ բանն արտայայտւում էր մանաւանդ այն ժամանակ, երբ

նա ոչ աւելի, քան մէկ-երկու բաժակ գինի էր խմում: Այդ երեկոյեան նա, իմ կողքին նստած, փաթաթելով էր ինձ, լալիս եւ ասում. «Սիրելի՛ Երուանդ, դու իմ աշակերտն ես». ես էլ աշխատում էի նրան ծիծաղեցնել՝ ասելով, թէ՛ «Լաւ, ի հարկէ, քո աշակերտն եմ, բայց աղոր համար լալո՞ւ է»: Սակայն կարճ էր տեւում նրա այդ տրամադրութիւնը՝ մինչեւ հետեւեալ երգը:

Այդ տարուայ Վարդավառին էր, որ Կոմիտասը, զգուած գոռնի գիլ եւ տհաճ ձայնից եւ ուխտաւորների անկարգ ու խառնակ տօնախմբութիւնից, ուխտաւորների ցրուելուց յետոյ ցանկութիւն յայտնեց տեսնել, թէ հայ աղջիկներն ինչպէս են սկսում եւ զարգացնում իրենց երգն ու պարը: Նրա խնդրով փոքր եղբայրս՝ Աշոտը, գնաց գիւղը, վաճառ բերեց փոքր քրոջս՝ Սոնիկին՝ իր ընկերուհիների հետ, որոնք եւ սկսեցին ձեւաւորել իրենց երգն ու պարը: Կոմիտասն էլ, մի քանի անգամ յիշածս կտրին նստած եւ մեզնով շրջապատուած, ձայնագրում էր այդ երգի ու պարի զարգացումը: Ինքը՝ Կոմիտասն այդ մասին առանձին յօդուած է գրել, որ նախապէս տպուել է «Անահիտ» հանդէսում, ապա՝ արտատպուել զանազան ժողովածուներում:

Այդ ամառուայ մեր կեանքից յիշատակութեան արժանի եմ համարում նաեւ մի ծիծաղաշարժ դէպք: Ես արդէն էջմիածնում եղած ժամանակ կարգադրել էի, որ վաճառական կառավարութիւնը մեզ հասանելիք գինուց երկու տակառ (3 եւ 5 վեդրոյանոց) ուղարկի Ալեքսանդրապոլ՝ Կիւրեղ վրդ. Նաւումեանին. սրան էլ խնդրել էի, որ 3 վեդրոյանոցը վերցնի իրեն, իսկ 5 վեդրոյանոցն ուղարկի մեզ՝ Հառիճ: Նա ստացել էր այդ գինիները եւ իմ խնդրի ճիշտ հակառակն էր կարգադրել. 3 վեդրոյանոցն ուղարկել էր մեզ, իսկ 5 վեդրոյանոցը պահել էր իրեն: Երբ ես կատակով հարցրի նրան դրա պատճառը, նա ասաց. «Համ Հառիճի մաքուրն օդն ու ջուրը վայելէք, համ էլ էջմիածնի գինին դո՞ւք խմէք. ուրախ եղէք, որ գոնէ 3 վեդրոն ձեզ եմ ուղարկել, թէ չէ կարող էի ոչինչ չուղարկել ձեզ»: Որովհետեւ ընթերցողներին կարող է հետաքրքրական լինել, թէ այդքան գինին մեզ որտեղի՞ց, ասեմ հետեւեալը. սովորութիւն էր, որ այն ժամանակները վաճառ գինեստից ամեն սովորական վարդապետ ստանում էր ձրիաբար մի վեդրոյ գինի, իսկ սինոդի անդամ վարդապետներն ու եպիսկոպոսները մէկուկէսական վեդրոյ գինի: Որովհետեւ մենք 4-5 հոգի էինք, եւ խմողներ մեր մէջ չկային, այդ պատճառով ամիսների ընթացքում հաւաքւում էր մեծ քանակութեամբ գինի, որ մենք ուղարկում էինք մեր բարեկամներին՝ նրանց հիւրընկալութիւնը որոշ չափով փոխարինելու համար:

Այսպիսով՝ վերջացաւ 1905 թուականի ամառը, եւ Կոմիտասը, լիովին առողջացած եւ կազդուրուած, օգոստոսի 10-11-ին հեռացաւ Հառիճի վաճառքից եւ գնաց իր գործին՝ Ալեքսանդրապոլ, Թիֆլիս, էջմիածին: Իսկ ես 15 օր էլ մնացի իմ հայրենիքում եւ ապա օգոստոսի 25-ին վերադարձայ էջմիածին եւ ստանձնեցի իմ պաշտօնը՝ ուսուցչութիւն Գէորգեան ճեմարանում,

որի տեսուչ էր կարդուել այդ տարի, Կ. Կոստանեանի եռամեայ տեսչութեան ժամկէտը լրանալու հետեւանքով, Գարեգին վրդ. Յովսէփեանը:

Մեր ընկերական եւ մտերմական յարաբերութիւնները միմեանց հետ հետզհետէ աւելի ու աւելի էին սերտանում: 1905 թուականի աշնանից սկսած՝ մինչեւ 1908/09 ուս. տարուայ վերջը մենք ապրում էինք հարազատ-ների նման՝ որպէս մի ընտանիքի անդամներ, որպէս եղբայրներ:

Բանն այն էր, որ 1905 թ. յեղափոխութեան պատճառով փակուել էր էջ-միաձնի վանքի միաբանական «սեղանատունը», որտեղ ճաշում եւ ընթրում էին կամ սնունդ էին ստանում էջմիաձնի միաբանները: Կաթողիկոսն ու սինոդը որոշել էին մի չնչին դումարով աւելացնել այդ միաբանների ռոճիկը (կարծեմ 20-25 ու. ամսական) եւ յանձնարարել, որ նրանք իրենք հողան իրենց սննդի մասին: Այդ նեղ դրութիւնից դուրս դալու համար մի քանի ճեմարանական վարդապետներ որոշեցինք միանալ եւ միացեալ ուժերով հոգալ մեր սննդի մասին: Այդ վարդապետներն էին՝ Կոմիտաս վարդապետ, Գարեգին վրդ. Յովսէփեան (հետագայում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս), Յուսիկ վրդ. Զոհրաբեան (հետագայում՝ Ռումինիայի առաջնորդ արքեպիսկոպոս), Կարապետ վրդ. Տէր-Մկրտչեան (հետագայում՝ եպիսկոպոս եւ Շամախու թեմի առաջնորդ) եւ տողերիս դրող Երուանդ Տէր-Մինասեան: Խմբի տնտես ընտրուեցի ես՝ իբրեւ ամենաերիտասարդը բոլորի մէջ: Մեր ընդհանուր ճաշերն ու ընթրիքները տեղի էին ունենում սկզբի մի երկու ամսին՝ Յուսիկ վրդ. Զոհրաբեանի բնակարանում, իսկ յետոյ որոշուեց այդ կազմակերպել Կոմիտաս վարդապետի բնակարանում, որ, իբրեւ առանձնացած շէնք, այդ նպատակի համար աւելի յարմար էր, մանաւանդ որ նրա տան առջեւ կար նաեւ մի փոքրիկ պարտէզ՝ մի հսկայական բարձրորակ տանձնիով: Յունիսից սկսած մինչեւ հոկտեմբեր այստեղ էինք մենք ճաշում եւ ընթրում, իսկ դա աւելի էր մտերմացնում մեզ, որ առանց այն էլ շատ մտերիմ էինք. մանաւանդ ինձ ու Կոմիտասին, քանի որ ես՝ իբրեւ տնտես, դեռ որոշ ժամանակ ստիպուած էի միւսների դնալուց յետոյ մնալ Կոմիտասի մօտ՝ խոհարարի հաշիւներն ընդունելու եւ հետեւեալ օրուայ պատուերները տալու համար:

Այդպէս ապրեցինք մենք, ինչպէս ասացի, մինչեւ 1908/09 ուս. տարուայ վերջը, այնուհետեւ մենք ցրուեցինք ամենքս մի կողմ. Կոմիտասը հեռացաւ էջմիաձնից, անցաւ Կոստանդնուպոլիս եւ Եւրոպա՝ համերդներ կազմակերպելու նպատակով, որ եւ նա կատարում էր ամենամեծ յաջողութեամբ, ինչպէս վկայում են այն ժամանակուայ եւրոպական թերթերի յօդուածները: Ես էլ 1910 թ. սկզբին հրաժարուեցի հոգեւոր կոչումից եւ վերջնականապէս հեռացայ էջմիաձնից: Միւս ընկերներն էլ, զանազան պաշտօններով, որը հեռացաւ էջմիաձնից, որը մեկուսացաւ: Բայց մեր բոլորի յիշողութեան մէջ անմոռաց մնացին այդ տարիները, երբ մենք միասին էինք ապրում, եւ մեզ

բոլորիս հոգեկան մեծ հրճուանք ու բաւականութիւն էր պատճառում Կոմիտասն իր սքանչելի երգերով: Շաբաթ չէր լինում, որ մենք չհաւաքուէինք մեր բարեկամներից մէկի տանը, առաւելապէս յաճախ էինք լինում բանաստեղծ Յովհաննէս Յովհաննիսեանի տանը, որի ընտանիքի անկեղծ հիւրասիրութիւնը Կոմիտասի երգերի հետ միասին մեր ամենամեծ մխիթարութիւնն էր՝ մեր մեկուսացած եւ արտաքին աշխարհից կտրուած կեանքում: Ես ոչ մի գէպք չեմ յիշում, որ Կոմիտասը հրաժարուէր մէկի խնդիրը կատարելուց եւ որեւէ երգ երգելուց: Իր երգը լսել ցանկացողից նա միայն մի պահանջ ունէր՝ «Երկու կոպեկ տո՛ւր, երգեմ», եւ մինչեւ այդ «երկու կոպեկը» չէր առնում, չէր երգում: Դրա համար էլ մենք երկու կոպեկանոցները չէինք ծախսում ոչ մի գէպքում, այլ պահում էինք, որպէսզի կարողանայինք Կոմիտասի պահանջը կատարել եւ նրա երգի «վարձատրութիւնը» տալ: Ինչո՞ւ անպատճառ 2 կոպեկանոց գրամ էր պահանջում Կոմիտասը, մինչեւ վերջն էլ մեզ համար հանելուկ մնաց:

Այսպէս մնաց Կոմիտասի պայծառ կերպարը մեր բոլորի, նրա մտերիմ ընկերների յիշողութեան մէջ, եւ այն երբեք չի ջնջուի:

Կոմիտասին վերջին անգամ ես տեսայ 1913 թուականի ամառը, երբ ես ընտանիքով Ղարաքիլիսայ (այժմեան Կիրովական) ամառանոց էի գնացել, եւ նա եկաւ այնտեղ՝ մեզ վերջին անգամ տեսնելու եւ մնաք բարեւ ասելու: Կոմիտասը եկել էր այդ ամառ էջմիածին, ասում են, այնտեղ մնալու մտադրութեամբ, եթէ նպաստաւոր ընդունելութիւն գտնէր: Բայց ժամանակի Կաթողիկոս Գէորգ է. Սուրէնեանցը ոչ միայն շատ սառն էր ընդունել նրան, այլեւ վիրաւորական ձեւով հարցրել էր նրան. «Վարգապե՛տ, ե՞րբ ես եկել, ե՞րբ ես գնում», որին Կոմիտասը վիրաւորուած պատասխանել էր. «Այսօր եմ եկել, վաղը գնում եմ»: Եւ այսպէս, Կոմիտասը վերջնականապէս հեռացաւ մեզնից: Վրայ հասաւ 1914 թ. համաշխարհային մեծ պատերազմը, տեղի ունեցաւ սոսկալի Եղեռնը հայ ազգի վերաբերմամբ, որին զոհ գնացին նաեւ հարիւրաւոր հայ մտաւորականներ: Այդ աքսորական մտաւորականների մէջ էր նաեւ Կոմիտասը: Անյայտ պատճառով աքսորից ետ է բերւում Կոմիտասը, բայց արգէն ուշ էր. նա կորցրել էր իր հոգեկան հաւասարակշռութիւնը եւ այլեւս ոչինչ չօգնեց նրան, նոյնիսկ Փարիզի հռչակաւոր հոգեբուժարանը, որտեղ եւ Կոմիտասը կնքեց իր մահկանացուն՝ 1935 թուականին:

Սակայն Կոմիտասը պատկանում էր Հայաստանին եւ հայ ժողովրդին: Ներգաղթող հայերը նրա գին 1936 թ. Փարիզից բերին եւ ամփոփեցին մայր հողում՝ Երեւանում՝ իր անունը կրող պուրակում, որտեղ թաղուած են հայ նշանաւորագոյն մտաւորականները՝ սկսած Յովհաննէս Յովհաննիսեանից:

Այդ տխուր արարողութեան միջոցին ամպամած երկնքից մանրամաղ անձրեւ էր տեղում հանգիսականներին եւ Կոմիտասի թարմ շիրիմի վրայ,

իսկ Հայկանոյշ Դանիէլեանը իր քաղցրահունչ ձայնով երգում էր, որպէս մի մեղմօրոր շարական, «Անձրեւն եկաւ շաղալեն» կոմիտասեան ժողովրդական երգը:

Քանի ապրում է Հայ ժողովուրդը, չի մոռացուի նաեւ անմահ երգիչ Կոմիտասի պայծառ անունը:

ԵՐՈՒԱՆԴ ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆ

РЕЗЮМЕ

В этом издании публикуются неопубликованные воспоминания об Архимандрите Комитасе одного из величайших представителей арменоведения 20-го века проф. Ерванда Тер-Минасяна. Основные события происходят в июнь-август месяцах 1905 года. Остальные до и после события развиваются во круг тех мероприятий, которые происходили в течении этих месяцев, и которые тем или иным способом связаны с историческими событиями или лицами, происходящими в эти дни.

Издание этого документального материала очень важна, так как оно содержит сведения об Архимандрите Комитасе, о исследовании его канонизации, о Семинарии, о внутренней и внешней жизни Первопрестольного Святого Эчмиадзина и в целом о новейшей истории Армянской церкви.

SUMMARY

The unpublished memoir on Archimandrite Komitas by professor Yervand Ter Minasyan, a pioneer of the 20th century armenology is illustrated in this publication. The main events described here have developed from June to August in 1905. The rest of the events which take place over the cases carrying out during these three months to some extant had to do with the historical events taking place during those days.

The publication of this document is quite up-to-date, since it includes some kind of information about Komitas Archimandrite, the question of his canonization, about Gevorgyan Theological Seminary, the internal life and order of congregation of Mother See and, in general, about the new period of the History of Armenian Church.

